

DE EVOLUTIE VAN HET POMPEJAANSE STIBADIUM TOT NEGENTIENDE-EEUWS TUINORNAMENT

Wim Meulenkamp en Carla Oldenburger

Stibadium in literatuur en naslagwerken

In verband met een bijdrage over de invloed van de Pruisische tuinkunst op de Europese en visa versa, zijn de schrijvers van dit artikel het begrip ‘stibadium’ nader onder de loep gaan leggen. Nederlandse tuinhistorici kennen het fenomeen stibadium van dat in Wassenaar, op de buitenplaatsen De Paauw en Beukenhorst. Wat verstaan we eigenlijk precies onder een stibadium in de tuinarchitectuur? De *Gids voor de Nederlandse tuin- en landschapsarchitectuur* (Rotterdam 1995-2000) legt het woord uit als ‘zitbank gebouwd in neo-pompejaanse stijl’. Het *Lexicon van de tuin- en landschapsarchitectuur* van Meto Vroom (Wageningen 2005) en het naslagwerk voor architectuur *Bouwkundige termen: verklarend woordenboek van de westerse architectuur- en bouwhistorie* van E. J. Haslinghuis en H. Janse (Leiden, 2005) verklaren het woord niet. Jakob Bayer's *Lexicon Germanica-Latinum et Latino-Germanicum* (eerste druk 1724; nagekeken in tiende druk, Mainz 1786) geeft voor het woord stibadium de betekenis: *eine Sitzbank zum Tische in Gestalt eines halben Kreises*. De meeste woordenboeken Latijn-Nederlands (Engelbrecht, 1865; Muller en Renkema, 1948 en later) vertalen het woord ook met ‘halfcirkelvormige rustbank’. Bekend is dat het Latijnse woord stibadium een Grieks leenwoord is, afkomstig van het Griekse woord stibas / verkleinwoord stibadion en 1) strozak, matras, bed en 2) slaapplek met bladeren of stro betekent. In *De Brieven* van Plinius de Jongere (60/61-114 A.D.), vertaald door Ton Peters, (Amsterdam 2001, 164) staat ‘Aan het eind [van het hippodroom] wordt een halfronde aanligbank van wit marmer door een wijnstok beschaduwd’. In gespecialiseerde literatuur wordt het woord stibadium meestal vertaald als aanligsofa of rust- of zitbank, vaak met een tentdak boven de bank hangend vanaf een boom. De bank wordt gebruikt bij dineren in de buitenlucht. Een stibadium heeft dezelfde functie als een triclinium of aanligbed rondom een vierkante of rechthoekige tafel, bekend van Pompejaanse villa's binnenshuis. Er is echter ook al een Pompejaanse villa bekend met een halfcirkelvormige sofa, namelijk Huis VIII. 3. 15. De vorm van

het stibadium wordt in de republikeinse en de vroege keizertijd bepaald door negen aanligbedden die om een lage carrévormige aanligtafel zijn gegroepeerd, zoals ook Plinius beschrijft. In de loop van de keizertijd werd het gebruikelijk ze in een halve boog om die aanligtafel te plaatsen. De reden dat men (in ieder geval sinds de vertaling van Melmoth in 1746, zie verder) bij een stibadium aan een halfronde opstelling van aanligbedden denkt en niet aan een carrévorm, is waarschijnlijk een distichon van de Latijnse dichter Marcus V. Martialis (circa 40-102 na Chr.), en wel uit *Epigrammae* 14, 87:

Stibadia,

Accipe lunata scriptum testudine sigma.

Octo capit; veniat quisquis amicus erit.

of:

Stibadia,

Ontvang een sigma in halvemaanvorm ingelegd met schildpad.

Acht kan het bevatten; laat komen al wie een vriend is.

De vertaling van het woord stibadium in halfcirkelvormige (tuin)bank om een ronde tafel slaat dus niet op één bank, maar oorspronkelijk op aaneengeschaalde aanligbedden in de open lucht, in de vorm van een halve cirkel / halve maan (sigma lunatum), ten tijde van het begin van de late keizertijd.

Waar komt de toepassing van een stibadium als tuinsieraad vandaan?

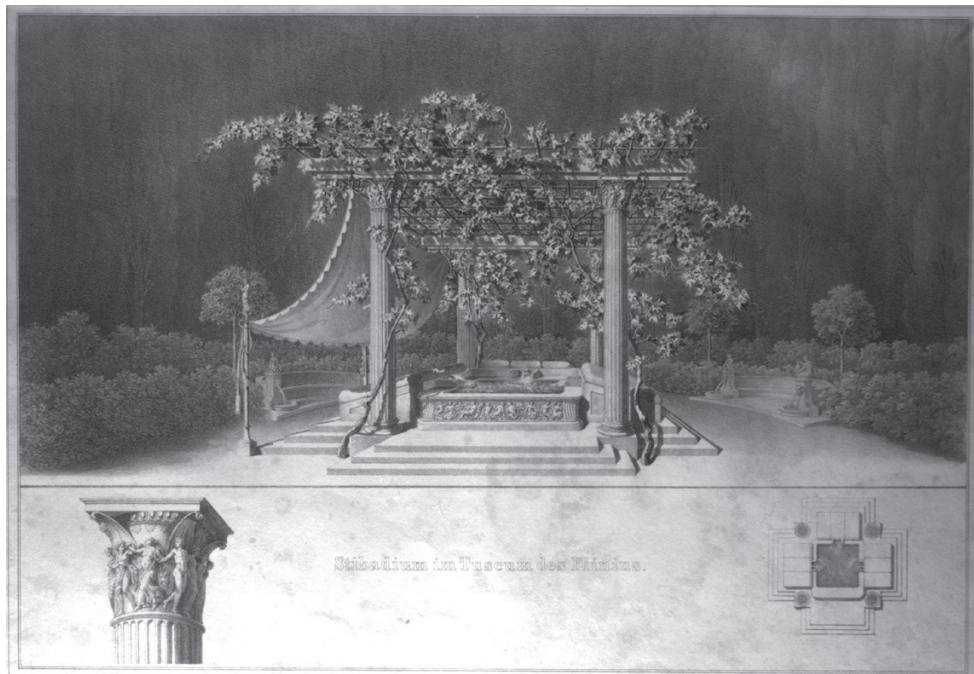
Waarschijnlijk is Plinius de Jongere de eerste auteur die het woord stibadium gebruikt in een tuinbeschrijving. In zijn *Epistolae*, V, 6, schrijft hij onder meer aan zijn vriend Appolinarius over zijn nieuwe villa met tuin, in Tuscum bij Rome: *In capite stibadium candido marmore vite protegitur; vitem quatuor columellae Carystiae subeunt. Ex stibadio aqua velut expressa cubantium pondere siphunculis effluit, cavato lapide suscipitur, gracili marmore continetur atque ita occulte temperatur, ut impleat nec redundet. Gustatorium graviorque coenatio, margini imponitur, levior navicularum et avium figuris innatans circuit. Contra fons egerit aquam et recipit; nam expulsa in altum in se cadit junctisque hiatibus et absorbetur et tollitur.*

Vertaling in het Engels:

At the upper end [of the 'hippodroom'] is a semi-circular bench of white marble, shaded with a vine which is trained upon four small pillars of Carystian marble. Water gushing through several little pipes from under this bench, as if it were pressed out by the weight of the persons who repose themselves upon it, falls into a stone cistern underneath, from whence it is received into a fine polished marble basin, so artfully contrived that it is always full without ever overflowing. When I sup here, the tray of whets and larger dishes are placed round the margin, while the smaller ones swim about in the form of little ships and water-fowl. Opposite this is a fountain which is incessantly emptying and filling: for the water, which it throws up to a great height, falling back again into it, is by means of connected openings returned as fast as it is received.

(Bovenstaande teksten overgenomen uit *Pliny Letters, with an English Translation*, door William Melmoth [1746], herzien door W. M. L. Hutchinson. 2 vols. London 1915, 390; 391).

In de tekst van Plinius wordt dus gesproken van een marmeren zitbank(en) rondom een waterbassin, gesteund op vier groen-marmeren (Carystiae) zuilen. Zwaardere spijzen worden op de rand van het centrale waterbassin geserveerd, terwijl de lichtere schalen met heerlijkheden drijven op het wateroppervlak, als

Reconstructie van het stibadium van Plinius, door K.F.Schinkel. Bron: http://commons.wikimedia.org/wiki/Image:stibadium_des_Plinius_Schinkel_AA.jpg

scheepjes en waterwild. De vorm binnen de zitbanken wordt niet nader aangeduid. Plinius gaat er van uit dat iedereen die kent. Melmoth vertaalt stibadium in 1746 als 'semi-circular bench'.

De receptie van Plinius' tekst in de tijd van de architect Karl Friedrich Schinkel (rond 1840)

Karl F. Schinkel (1781-1841) geeft in zijn artikel 'Stibadium im Tuscum des Plinius' in *Architektonische Album*, Heft 9, Blatt 40 (postuum verschenen in 1842) een reconstructietekening van het stibadium van Plinius, met bijbehorende vertaling in het Duits:

Ein Gelage -Stibadium- von weiszem Marmor, beschattet von einer Rebe, welcher vier Karyistische Säulchen als Stützen dienen. Aus dem Gelage entspringt in dünnen Rörchen das Wasser, ausgepresst gleichsam durch das Gewicht der darauf gelagerten Gäste, das dann von einem ausgehöhlten Steine aufgefangen und in dem zierlichen Wasserbecken festgehalten wird. Dieses ist unsichtbar so eingerichtet, dass es bis an den Rand sich füllt, aber nicht überfließt. Ein leichteres, oder auch ein reicheres Mahl wird auf den Rand gesetzt; das leichtere macht auf Figuren von Schiffen oder Vögeln schwimmend die Runde, während der Brunnen das Wasser in die Höhe spritzt und es wieder auffängt, denn mit Gewalt in die Höhe getrieben fällt es in sich zurück, und durch verbundene Schläuche zieht es sich ein und verschwindet.

Op zijn tekening zijn de zitbanken naast elkaar aangeschoven, rond een carré-vormig centrum, in dit geval een waterbassin. Zoals we gezien hebben, komen in de late keizertijd pas de ronde tafels en de daaromheen in halve maanvorm geplaatste zitbanken in de mode. Schinkel heeft het fenomeen kennelijk grondig bestudeerd. Op het plattegrondje dat Schinkel erbij geeft, zien we in detail negen afzonderlijke zitplaatsen, rond een vierkant bassin, bedoeld voor acht gasten (vergelijk het distichon van Martialis) en de gastheer middenin. Het open verhoogde terras aan de voorzijde is bedoeld voor de bediening.

De architect Ludwig Persius (1803-1845), een medewerker en navolger van Schinkel, ontwerpt voor Charlottenburg in Potsdam, een stibadium voor het park Klein-Glienicke (1840). Deze bestaat uit een halfcirkelvormige bank, met één centrale naar voren geplaatste marmeren caryatide als steun voor het dak, gemaakt door de beeldhouwer Christian Daniel Rauch. In plaats van het centrale

waterbassin, zoals bij Schinkel, is nu een granieten waterschaal vóór het stibadium geplaatst. Persius en Schinkel hebben beiden dus omstreeks 1840 aan een stibadium gewerkt, de een theoretisch, de ander praktisch. Schinkel geeft, zoals gezegd, in zijn reconstructie van Plinius een stibadium weer dat bestaat uit een centraal vierkant waterbassin met zitplaatsen in een carré eromheen; Persius verandert het centrale waterbassin in het centrum vóór de zitbanken in een waterschaal vóór het stibadium, terwijl de zitplaatsen, dus ook het hele bouwwerk, wel in een halve cirkelvorm zijn gebouwd. Van een ronde tafel in het midden is in dit geval weer geen sprake omdat de plaatsing van de caryatide midden vóór het stibadium dat niet mogelijk maakt. In deze tijd rond 1840 staat de vorm van de zitbank kennelijk dus niet vast. Friedrich A. Stüler (1800-1865), ook een leerling en navolger van Schinkel, ontwierp in 1847 een rechthoekig stibadium met twee fonteinen er vóór. Dit was in de tuin van Villa Liegnitz bij Sanssouci, eigendom van Auguste Fürstin Liegnitz. Dit stibadium steunt op twee caryatiden en heeft een ondergrondse fontein-aanleg met een rond en een

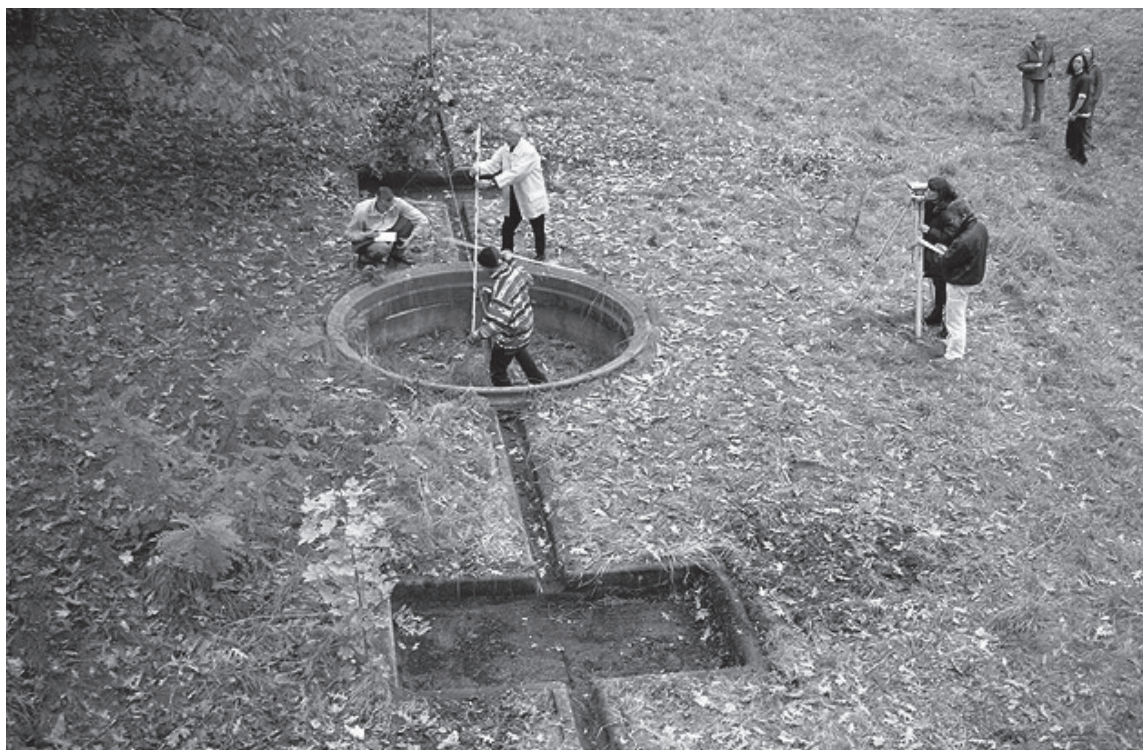

Stibadium van Klein-Gliencke, naar ontwerp van L. Persius, met een waterbassin voor het stibadium geplaatst. Bron: http://commons.wikimedia.org/wiki/Images:Berlin_Gliencke_stibadium.jpg

vierkant bassin vóór het stibadiumgebouw. Toch is hier sprake van halfronde zitbanken. Het paviljoen zelf werd namelijk geflankeerd door twee halfronde exedra's, een bank aan de linker kant en een volière aan de rechterkant. Enige jaren geleden zijn beide bassins opgegraven en gedocumenteerd. Geven deze beide waterbassins, een ronde en een vierkante, nu de twijfel weer die in de negentiende eeuw over stibadia bestond? Een waterbassin kan in ieder geval oorspronkelijk tot een stibadium behoren, dat is een duidelijke zaak. We waren het bijna vergeten.

Stibadia in Nederland

In Nederland kennen we heden ten dage nog twee stibadia, een bij Kasteel Het Laar te Ommen (gebouwd voor Prins Frederik, in de Princessentuin bij Huis De

Stibadium van Liegnitz, naar ontwerp van A. Stüler, met een vierkant en een rond bassin voor het stibadium. Bron: Foto-archief van Knobelsdorff-schule, Berlin

Paauw in Wassenaar) en een gebouwd voor de kamerheer en adjudant van Prins Frederik, Guillaume C.A.H. von Goedecke, in de tuin van Beukenhorst in Wassenaar. Echter er zijn meer stibadia geweest. Het is namelijk bekend dat de architect Hermann Wentzel (1820-1889) vijf ontwerpen leverde voor tuinge-

bouwen (als onderdeel van de rondlopende pergola) voor de Princessentuin, en wel een halfcirkelvormig stibadium met twee hoek-caryatiden (nu in Ommen); een rechthoekig paviljoen met twee midden-caryatiden; een tempel op vierkante plattegrond; een stibadium met ronde waterschaal (inclusief fontein) op vierkante plattegrond; en een tuinversiering in de vorm van een poort. Al deze ontwerpen zijn uitgevoerd en afgebeeld in het hoofdstuk vermeld in noot 1. Vanwege de halfronde vorm is het eerste stibadium alleen bekend als zodanig; het tweede met waterschaal en fontein wordt nergens beschreven als stibadium, hoewel Wentzel de term op zijn litho wel gebruikt. Het stibadium van Beukenhorst met halfcirkelvormige bank doet denken aan het eerste van De Paauw. Dit stibadium met zinken bad, is door middel van een pergola en een badkamer onder een meloengewelf verbonden met het huis.

Conclusie

Het woord stibadium kan op verschillende manieren worden uitgelegd. Oorspronkelijk in de Romeinse/Pompejaanse tijd was het een ruimte buitenshuis, gelijk

Stibadium op Beukenhorst in Wassenaar. Collectie Gemeentearchief Wassenaar

een triclinium, waaromheen zitbanken waren geplaatst, waarop men aanlag om de maaltijd te nuttigen. In de tijd van Martialis was er sprake van negen zitplaatsen in halve-maانvorm, terwijl Plinius spreekt over een centraal waterbassin en de vorm niet nader preciseert. In de achttiende eeuw vertaalt men het woord stibadium met halfcirkelvormige zitbank en spreekt men niet over een waterbassin; in de negentiende eeuw verklaart Schinkel het woord in tekening met negen zitplaatsen rondom een centraal vierkant waterbassin. De architecten Persius, Stüler en Wentzel gaan met Schinkel's reconstructie hun eigen weg.

Noten

¹ Op uitnodiging van de Stiftung Preussische Schlösser und Gärten Berlin-Brandenburg (SPSG), schreven Wim Meulenkaamp en Carla Oldenburger het hoofdstuk 'Klein-Glienicke im Kleinen: Niederländische Stibadien nach Preussischem Vorbild', voor het boek *Die Preussischen Gärten im Europäischen Vergleich: Rezeptionen, Inspirationen, Wertungen, 300 jähriger Gärtengeschichte*, Berlin 2007.

² Katherine M. D. Dunbabin, 'Triclinium and Stibadium', in: William J. Slater (editor), *Dining in Classical Context*, University of Michigan Press, 1994, 121-148. Met dank voor opgave van literatuur aan Ton Hilhorst, Groningen.

³ Zie voor nadere uitleg, *Online Encyclopedia*, het lemma uit de *Encyclopedia Britannica*, 11th edition, http://encyclopedia.jrank.org/TOO_TUM/TRICLINIUM.html.

⁴ Zie Dunbabin, o.c.p. 132 en figuur 8.

⁵ Met hartelijke dank aan Ton Hilhorst, Groningen.

⁶ De reconstructie van Plinius' stibadium door Schinkel geeft ook twee dergelijke flankerende halfronde zitbanken, die buiten het centrale bouwwerk zijn geplaatst.

⁷ Zie het artikel van Wim Meulenkaamp en Carla Oldenburger, genoemd in noot 1.